

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ СЛОВЕНІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст. У АРХІВІ ФОРІН-ОФІСА (М. ЛОНДОН)

Розглянуто формування Архіву Форін-Офіса, його структура та відділи, які містять британські дипломатичні документи офіційного та неофіційного походження щодо регіону Середньої та Південно-Східної Європи, канцелярську документацію та записки мемуарного характеру, що складають комплекс джерел з історії Словенії першої половини ХХ ст. Документи поділені на групи, виділено періоди історії Словенії, які висвітлюються в розглянутих джерелах.

Ключові слова: джерела, історія, Словенія, Форін-Офіс, документи.

Рассмотрено формирование Архива Форин-Офиса, его структура и отделы, содержащие британские дипломатические документы официального и неофициального происхождения относительно региона Средней и Юго-Восточной Европы, канцелярскую документацию и записки мемуарного характера, составляющих комплекс источников по истории Словении первой половины ХХ в. Документы разделены на группы, выделены периоды истории Словении, которые освещаются в рассмотренных источниках.

Ключевые слова: источники, история, Словения, Форин-Офис, документы.

The article is devoted to the formation of the Archives of the Foreign Office, its structure and departments, provided British diplomatic documents of the official and unofficial origin, concerning the region of Central and South-Eastern Europe, such as office documents and memoir notes, which can be used as sources for the history of Slovenia of the first half of the XX century. The documents are divided into groups; periods of history of Slovenia, covered in the considered sources, are underlined.

The Slovenians live at the crossroads of trade routes between the Balkans and Central Europe, their land was always important for the control the Adriatic. So the nearest peoples – Italians, Austrians – always had an interest here. In addition, this land was interesting for a more powerful subject of the world politics – Great Britain. Already from the middle of XVIII cent., when the crisis of the Ottoman Empire has achieved its culmination, Britain has begun to monitor developments in the region attentively. The main competitor in the region in case of the collapse of the Ottoman Empire was originally Austrian Empire, and since the middle of 1870ths British-German relations were deteriorated by strengthening of the Germany's economic expansion in Africa and the Middle East. The crisis has got even greater detente after the start of the exploitation of the Middle Eastern oil; World War I has lead to radical changes in the international relations, including the Balkan region. All these processes are forced Britain to give more attention to the Balkans, to increase diplomatic staff, to collect and process vast amounts of information.

For this purposes the Foreign Office has created the archive, which developed over a long time and was reorganized several times. The last replacement of a classification was in 1968. Internal divisions of the Foreign Office were arbitrarily divided into two main categories: political (or diplomatic) and non-political. Political departments were responsible for a specific geographical area, and others – for specific cases. That's why documents of political departments were often classified geographically, while other ones by content. Departments, as well as searched states, had their own codes, by letter or number.

In this classification Slovenia were firstly belonged to Austria and then to the First Yugoslavia, so that documents and records are scattered over a large number of different funds, which sometimes do not even have a detailed description. Nevertheless the Archive contains a large number of documents, concerned to the Slovenes by some way. Archive funds are divided into groups: General Correspondence, Registers and Indexes, Embassy Archives and Consular Archives from 1906, Confidential Print, Treaties, Private and Private Office Papers, Archives of Commissions and Conferences.

Basically there are documents relating to the political history, as well as a small descriptions of various trips to Slovenia, records about the Slovenian land and Slovenes, which were written on different occasions at different times of the Slovenian history by different people, which were minor or major policy observers. Documents of the intelligence service are generally dry and statistical and mostly belong to the military, political and economic spheres; personal records are largely subjective, superficial and contain a lot of prejudices, but add substance to all the researches on political, economic and national-cultural history of Slovenia.

Keywords: sources, history, Slovenia, the Foreign Office, documents.

Словенці живуть на перехресті торгівельних шляхів між Балканами та Центральною Європою, здавна їхня земля була важливою для контролю над Адриатикою. Тому найближчі народи – італійці, австрійці – завжди мали тут свій інтерес. Крім того, ця земля була цікава й для більш могутнього суб'єкту світової політики – Великобританії. Вже з середини XVIII ст., коли криза Османської імперії вже набула своєї кульмінації, Великобританія почала уважно стежити за подіями в регіоні. Головним суперником у регіоні у справі розвалу Османської імперії спочатку була Австрійська імперія, а починаючи з середини 1870-х років погіршуються британсько-германські відносини внаслідок посилення економічної експансії возз'єднаної Германії в Африці та на Близькому Сході. Криза набуває ще більшої сили після початку розробок близькосхідної нафти; І світова війна призводить до корінного перевороту у міжнародних відносинах, в тому числі й на Балканах. Всі ці процеси примушували Великобританію приділяти все більше уваги Балканам, збільшувати дипломатичний персонал, збирати й обробляти величезні обсяги інформації. Для цього був створений Архів Форін Офісу, який формувався впродовж довгого часу та реорганізувався декілька разів.

Систематичний і повний облік всіх ресурсів, пов'язаних з історією словенців, є трудомістким і складним. Матеріали шукали і використовували словенські вчені та інші дослідники, в основному не систематизовано [1, 4, 5]. В основному це були документи, що відносяться до політичної історії, трохи менше їх цікавили дрібні описи словенських земель та словенців, які були записані з різної нагоди і в різні часи словенської історії різними людьми, які були незначними для великої політики спостеріга-

чами. У 2005 р. вперше Архів Республіки Словенії зробив першу систематизовану наукову розвідку архіву, дуже коротку, але змістовну, з метою обробки фондів 1943-1953 рр. [2, 3] Всі виявлені «цінні папери» з архівних фондів Міністерства зовнішніх справ, відносяться до періоду 1920-1960 рр., та є важливими або просто цікавим для словенців і словенської історії. Інші фонди британських архівів ще чекають своїх дослідників.

Витоки британського міністерства закордонних справ сягають у 1782 рік, коли поруч з Міністерством внутрішніх справ і колоній було створено відділ закордонних справ. Відділ мав різні найменування в різні часи. Назва «Форін Офіс» (ФО) вперше з'явилася 4 квітня 1807 р., і з цього року до кінця свого існування – до 1968 року, коли відділ був реорганізований у Міністерство закордонних справ та справ Співдружності Націй, це була загальноприйнята назва відділу, яку наслідувало також Міністерство.

Робота відділу спочатку складалася з ведення кореспонденції з керівництвами зарубіжних країн, переговори з послами або міністрами європейських країн та США, прийому іноземних делегацій та відправлення власних делегацій, а також з усіма іншими основними британськими державними установами. Між Міністерством закордонних справ та іншими установами існувала важлива різниця. Інші установи точно виконували визначені завдання, що можна було реалізувати повністю, обов'язки Форін Офіса були більш широкими, але вони діяли у відповідності з національними інтересами, що мало бути прийнятним для урядів зарубіжних країн. Однак, це не було можливо досягти тільки шляхом адміністративних заходів, але тільки через дипломатію. У певному сенсі, Форін Офіс можна

розглядати як свого роду штаб-квартиру британської дипломатичної діяльності та представництв за кордоном. Хоча основним завданням міністерства зовнішніх справ була підтримка дипломатичних відносин з іншими суверенними державами, але іноді воно також виконувало адміністративні завдання.

У Міністерстві закордонних справ на початку було зайнято лише кілька чиновників, але їх число стало збільшуватися найближчим часом. Поступово до них приєдналися перекладачі, шифрувальники (всі телеграми та листи, що подорожували за допомогою звичайної пошти, були зашифровані), машиністки, радники, дипломати та ін. Документи, для яких в кінцевому підсумку було дано назву «Серії Записів ФО», чиновники вписували у призначені для цього книги-реєстри. У 1801 р. почалося зберігання кореспонденції, чий строк оперативного використання закінчився, та була введена посада бібліотекаря. Документи в установах були вже організовані в розділи по країнах, в бібліотеці створили технічні підрозділи. Ця система класифікації документів (серії документів, по географічним ознакам) була збережена до ХХ ст. Було перепробовано декілька способів, і в 1920 році, нарешті, вирішили впорядковувати документи по відділах Форін Офіса, а в рамках відділу – за державою або групою держав. Знову систему класифікації документів було замінено в 1950 р., тоді була введена система, заснована на змісті, яка зберігалася до 1968 р., коли було створено Міністерство закордонних справ та Британської Співдружності в його нинішньому вигляді та Архів був знов реорганізований.

Внутрішні підрозділи зовнішньополітичного відомства були умовно розділені на дві основні категорії: політичні (або дипломатичні) і неpolітичні. Політичні несли відповідальність за конкретний географічний район, а інші – за конкретні випадки або справи. Тому документи політичних відділів частіше впорядковувалися географічно, а інші за змістом. Відділи, як і держави, мали свої відзнаки, за алфавітом або числом. У період 1906-1946 рр. держави по відділах, відповідальних за певну територію (це було

головним чином політичні відділи) мали в реєстрах і індексах цифровий код (Югославія, наприклад, мала код 92, Італія – 22, Австрія або Австро-Угорщина – 3, і т. д.), департаменти, розподілені за змістом, були відзначені номером справи (в консульському відділі активи з 1946 року були зазначені під номером 277, морські угоди від 1928 р. – 285). Відділи мали літерні коди, такі як Американський – А, Центральний – С, Південний – R, Договори – Т, Комунікації – Х, і т. д.

У політичних відділах йшла дипломатична діяльність. Кожен з них вів дипломатичні відносини з певною групою країн. У період 1782-1831 було тільки два таких відділи: «Південний», до якого була також включена Австрія (і в якості її невід'ємної частини словенські землі) та «Північний». З часом цей розподіл кілька разів змінювався. Перед першою світовою війною (1882-1914 рр.) існували 3 відділи: «Західний» (Західна Європа), «Східний» (Східна Європа), «Американсько-азіатський». Австрія тоді була поміщена в «Західний» відділ. Під час Першої світової війни, східний і західний відділи поєдналися у Воєнний відділ, та починаючи з 1920 р. знову працювало більше відділів: Центральний, Південний (від 1933 р.), Західний (з 1922 р. Ліга Націй та Захід), Американсько-африканський (від 1930 р. Американський), Східний (до 1924 р.), Єгипетський (з 1924 р.), та відділ Далекого Сходу.

Відзначимо лише, що держави, в якому жили більше словенців (Югославія, Італія, Австрія та Угорщина) до 1933 р. містилися в «Центральному» відділі, а починаючи з 1933 р. в «Південному».

Під час Другої світової війни політичні відділи продовжували працювати, за винятком відділу Ліги Націй та Заходу.

Із кінця Другої світової війни до 1968 р. працювало більше десяти політичних відділів, які контролювали певні географічні райони. Це було змінено кілька разів. Словенія і словенці були поміщені в Югославію, яка була постійно в «Південному» відділі, покриваючому Балкани та Малу Азію, в який увійшли Албанія, Болгарія, Подунав'я,

Греція, Угорщина, Румунія, Трієст (з 1948 р.) і Туреччина. Для нас особливий інтерес представляє відділ, якому припадали Італія та Австрія. Італія до кінця Другої світової війни входила в «Південний», потім до 1954 р. в «Західний», від 1954 р. «Південно-Західний» та від 1963 р. знову в «Західній» відділ. Австрія до 1933 р. перебувала у «Центральному», після 1933 р. в «Південному», від Другої світової війни і після неї, знову ж в основному в «Центральному» відділі.

«Неполітичні» відділи були: Консульські, Торгові для работоргівлі та Африки; відділ головного клерка, відділи міжнародних угод; паспортний стіл; бібліотека, архівів і відділ досліджень, інформаційний відділ, відділ зв'язку, відділи домініонів та Британської Співдружності; відділ культурних відносин, відділ реклаमाцій, відділи постійного заступника секретаря та британські консульства в зарубіжних країнах.

Під час війни працювали різні тимчасові відділи. Для словенців в цей час найбільш важливою було Управління спецоперації, відоме під аббревіатурою SOE (Special Operations Executive), яке очолювало справи саботажу і переворотів, підривної діяльності (підриви об'єктів і транспортних шляхів, формування та функціонування озброєних груп в окупованих районах). Документи SOE знаходяться в декількох серіях, для Словенії особливо важливі є Балканська серія (HS 5), де знаходяться матеріали по Югославії.

Архівні матеріали Форін Офіса не впорядковані тільки по відділах (хоча частково теж, тому що іноді категорії повністю збігаються з відділами), але розділені на сім важливіших категорій: Загальне листування, Регістри і індекси, Архіви посольства і консульські архіви з 1906 р., Конфіденційна друк, Договори, Приватні архіви і архіви приватних офісів, Архіви комісій і конференцій.

Група Загального листування включає в себе оригінальні документи, які були зібрані в Лондоні, а саме: офіційне повідомлення з усіма вкладеннями, надіслані британськими дипломатичними представниками із-за кордону, чернетки листів, які Форін Офіс направляв

тим представникам, примітки, кореспонденція з дипломатичними представниками іноземних держав у Великобританії, з іншими установами британського уряду, різними особами і організаціями.

Документи походженням до 1906 р. об'єднані в групи (класи) під кодами FO1 – FO83, FO92 і FO95 – FO110. Більшість документів відсортовано за державами, але в цій групі також наводяться деякі документи загального або змішаного характеру, які торкаються не тільки проблем визначеної держави. Матеріал, цікавий для історії словенців, знаходиться в основному в рамках групи FO7, де зібрано матеріали по Австро-Угорщині та її попередникам.

Оригінальна кореспонденція, отримана Форін Офісом, була вперше класифікована по державах, з якими вона була пов'язана, а потім поділена на дві основні групи: зовнішня і внутрішня. Зовнішня складалася з послань британських дипломатів та консулів за кордоном і з різних листів, отриманих від фізичних осіб, установ, об'єднань, організацій певної держави, внутрішня – з листів від іноземних дипломатичних представництв в Лондоні і, а також від різних осіб, установ, товариств і організацій у Великобританії.

Однак, із-за кордону приходило все більше і більше кореспонденції, росло число британських дипломатів і консульських представників, від яких очікували регулярних та частих доповідей, та підтверджень про отримання листів. Таким чином, в цих групах було введено поділ на підгрупи (консульські, торговельні ...), термін «foreign» практично не використовували.

Документи походженням після 1906 р., теж розподілені не тільки по державах, але й змістовно, а саме: Африка, Нові Серії (1906-1913, FO367), Рекламації від 1946 р. (FO950), Торговельний 1906-1920 рр. (FO368), Комунікації з 1936 р. (FO850), Консульський від 1906 р. (FO369), Контрабанда 1915-1920 рр. (FO382), Культурні зв'язки з 1944 р. (FO924), інформація по домініонах 1929-1933 рр. (FO627), іноземний тиск від 1947 р. (FO953), Бібліотека від 1906 р. (FO370), Новини 1916-1939 рр. (FO395), Політика з 1906 р. (FO371), Військовополонених та іноземців 1915-1919 (FO 383), Договори з 1906 р. (FO372).

Матеріали з історії словенців містяться в серіях, які присвячені Югославії. Дані щодо Першої Югославії можна знайти в групі «вимоги» (від 1906), у фонду під кодом FO950, який містить файли відділу реклаमाцій. У цій серії знаходяться матеріали по Югославії, які стосуються різних вимог, пов'язаних з власністю (fasc. 127), різні фінансові вимоги (fasc. 128) і т. д. Багато матеріалу про Югославію зберігається в консульській серії від 1906 р., під кодом FO369, і містить листування консульського відділу. Ці матеріали відносяться до періоду 1921-1953 рр. та до 1960 року і зібрані в 47 швидкозшивачів чи папок. Поки що цей матеріал був розглянутий лише частково. Перепис матеріалу за період 1921-1937 рр. не відображає змісту. Цікавий для історії Словенії матеріал, який був написаний після 1938 року, описаний більш докладно, знаходиться в папках 2517 (консульська пошта в Любляні, 1938 р.) та 2550 (консульське представництво в Любляні, 1939 р.).

Також у серії «Міністерство інформації та закордонних справ: Файли іноземного тиску», поміченій FO930, яка містить матеріал за період 1939-1946 рр., знаходимо деякі матеріали Югославії (наприклад, у fasc. 272, в якому знаходиться наголос про необхідність посади представника прес-служби в Любляні). У серії «Відділ новин: Загальна інформація з 1906 р.», відзначеній FO395, міститься матеріал з часів 1914-1939 рр. Документи з цього відділу можна знайти і в серії FO371. Серія політичної кореспонденції (від 1906), позначена FO371, є набагато більша та важливіша. Тут можливо знайти більш детальну інформацію з словенської історії. Якщо подивитися на опис фонду 371, який відноситься до Югославії, визначимо, що зміст окремих технічних блоків за період від Другої світової війни наведено більш детально (наприклад, fasc. 59583 охоплює матеріал від 1946 року, це щорічна доповідь про важливі особистості Югославії). Матеріал з міжвоєнного періоду описаний досить приблизно, зміст матеріалу за період 1921-1937 рр. зовсім не класифікований та є дуже різномірним. Наприклад, фонд містить

папери сера Говарда Вільяма Кеннарда (1878-1955), британського дипломата, Надзвичайного посланника і повноважного міністра в Королівстві СХС у 1925-1929 рр. У 1926 р. він подорожував по Першій Югославії та склав доповідь, де описує причини незадоволення словенців своїм становищем у Королівстві СХС. Паралельно з приватною перепискою у цьому фонді можна знайти звіти розвідки, наприклад, Доповідь розвідки про Югославію, політичний відділ (Національні особливості), послана з Белградської Канцелярії в Південний відділ Форін Офіса та датована листопадом 1938 р.

Група Реєстри і індекси, як регулярна переписка, ділиться на кілька підгруп або серій: серія реєстрів загальної відповідності (FO566), журнали і записи окремих департаментів та загальні реєстри, де в основному записані вхідні та вихідні справи; реєстри, бібліотечні записи та індекси загальної переписки знаходяться в серії FO802 і являють собою загальну кореспонденцію до 1906 року, яка впорядкована по державах, реєстр кожної держави має свій індекс; чисельний центральний реєстр, в якому зібрані документи періоду 1906-1920, поділений на багато серій, залежно від теми, знаходяться в серії FF662 (індекси для цієї серії, розташовані по роках, із зазначенням основних питань, людей і місць, доступні в кабінеті запитів на дослідження); показники загальної кореспонденції за період 1920-1951 були поміщені в групу FO409.

У групі Архівів посольств і консульських архівів з 1906 року зібрані документи, які британські дипломатичні представництва отримували від Міністерства закордонних справ, чернетки листів, які ті представництва посилали до Міністерства закордонних справ, їхня переписка з урядами та іншими органами влади в державах, з якими вони співпрацювали, з іншими британськими представниками і різними приватними особами. В цьому матеріалі є великі прогалини, тому що деякі з істотних документів з різних причин не збереглися: деякі були втрачені відразу після використання, деякі були знищені з підстав безпеки, деякі з них були признані як документи для вічного зберігання.

Матеріали британських дипломатичних представництв, які діяли в Югославії, зберігаються в чотирьох серіях: FF536, FF988, FF989 і FF990. В серії FO536 міститься листування британських посольств, консульств і посольств в Югославії 1919-1957 рр. Після створення Першої Югославії британське посольство працювало в Белграді; в 1941 році, коли Друга світова війна торкнулася Югославії, вони переїхали спочатку в Лондон, а в 1943 році в Каїр. У 1944 році вони знов повернулися в Лондон, а потім відразу ж у визволений Белград.

Група документів Архівів комісій і конференцій містить матеріали багатьох міжнародних комісій, де приймала участь також Великобританія. Матеріали до 1906 р. знаходяться в серії FF83, матеріали Паризької мирної конференції 1919-1920 рр. – в серіях FF373, FF374, FF608 та FF893.

Наприкінці 1820-х років почали друкувати конфіденційні документи особливого значення в декількох примірниках та поширювати серед посадових осіб Міністерства, кабінету міністрів та інших підрозділів та британських посольств за кордоном, ця група отримала назву Конфіденційного друку. З 1850 р. їх число збільшувалося, приблизно в 1906 р. вже практично будь-який важливий лист (або телеграма) був передрукований. Колекція впорядкована чисельно з 1827 по 1914 рік (серія FF881). Є ще 94 інших серії, які частково містять дублікати документів з FF881, а також багато нових документів. Дані щодо колишньої Югославії зберігаються у серії FF504.

Приватні архіви і архіви приватних офісів збиралися з початку ХХ ст. У ХХ ст. всім секретарів, дипломатів і співробітників міністерства закордонних справ наказали здавати всі документи з виходом на пенсію. Вони були передані у державний архів і сьогодні складають низку приватних колекцій під кодом FO 800, який включає в себе більше 70 різних колекцій документів.

Крім того, багато дипломатів і чиновників держали у приватній власності незареєстровані документи, пов'язані з виконанням їхніх обов'язків. Ці приватні колекції (біля 30) були пізніше передані у Форін Офіс, який

передав їх у Національний архів. Ці документи були подаровані або поміщені під заставу. Вони відзначені як подарунки і депозити, які зберігаються в серіях PRO3011 та PRO30110. Приватні матеріали також містить серія FO954, в якій зберігаються фотокопії документів, зібраних Ентоні Іденом, секретарем міністерства закордонних справ, у 1936-1938 та 1940-1945 рр. (оригінали документів лежать в бібліотеці університету Бірмінгему).

Переважна більшість архівного фонду щодо часів до 1960 р. зараз знаходиться у Британському Національному Архіві в Кью Гарденс, м. Лондон, часткові збірки документів Форін Офісу зберігаються у США, у Бібліотеці державних документів Джонсона, у Стенфордському університеті, м. Пало Альто, штат Каліфорнія, а також у бібліотеці Гарвардського університету, м. Бостон, штат Массачусетс.

Багато матеріалів за період 1920-1940 рр. було знищено, деякі матеріали за період після 1940 р. ще не доступні. Згідно з чинним законодавством документи Форін Офісу, як і всі інші документи британського уряду (з деякими виключеннями) доступні громадськості після 30 років зберігання. Деякі документи закриті на 50 або 75 років, та деякі, з причин безпеки, все ще закриті по окремих департаментах Міністерства закордонних справ. Якщо весь фонд недоступний громадськості, це вказано в опису матеріалу, якщо недоступні тільки окремі документи, це вказано на листках, які вкладені на місце відсутнього документу в ділі.

Традиційно перед Новим роком Великобританія розсекречує документи, у яких закінчується термін зберігання. Протягом останніх 10-12 років Британське міністерство закордонних справ відкрило доступ до великої кількості документів зі свого архіву. В основному це документи стосовно колоніальної політики другої половини ХХ ст., або відносин з СРСР, тобто стосовно колоній та держав, які вже не існують. Але існують документи с довшим терміном зберігання, тому варто чекати нових відкриттів.

Великобританія вже від середини ХVIII ст. почала уважно цікавитися подіями на

Балканах через свої Близькосхідні інтереси, і Словенія також здобуває достатньо уваги через її перехідне геополітичне положення в регіоні. Документи, які будь яким чином торкаються словенців, численні і більш менш явно присутні у різних фондах Архіву Форін Офісу, який формувався впродовж довгого часу та реорганізувався декілька разів. Остання заміна класифікації відбулася вже в 1968 р. Внутрішні підрозділи зовнішньополітичного відомства були умовно розділені на дві основні категорії: політичні (або дипломатичні) і неполітичні. Політичні несли відповідальність за конкретний географічний район, а інші – за конкретні випадки або справи. Тому документи політичних відділів частіше впорядковувалися географічно, а інші за змістом. Відділи, як і держави, мали свої відзнаки, за алфавітом або числом.

Словенія в цій класифікації по-перше відносилася до Австрії, а потім до Першої

Югославії, тому документи та записи розкидані по великій кількості різних фондів, які іноді навіть не мають детального опису. Тим не менш Архів містить велику кількість документів, які будь яким чином зачіпають словенців.

В основному це документи, що відносяться до політичної історії, а також це дрібні описи різних поїздок по Словенії, записи про словенські землі та словенців, які були записані з різної нагоди і в різні часи словенської історії різними людьми, які були незначними для великої політики спостерігачами. Документи розвідки в основному сухі та статистичні та здебільшого відносяться до військово-політичної та економічної сфер, особисті записи мають у значній мірі суб'єктивний, поверхневий характер і містять багато упереджень, але додають змістовності всім дослідженням з політичної, економічної та національно-культурної історії Словенії.

Джерела та література

1. Biber D. Britanska diplomatska poročila o nemški manjšini v Jugoslaviji v letih 1933-1945 / Dušan Biber // Prispевki za novejšo zgodovino. – 1995. – Št. 1-2. – Str. 97-102.
2. Evidenca arhivskega gradiva v tujini, ki se nanaša na Slovenijo in slovence // http://www.arhiv.gov.si/si/javne_evidence/evidenca_arhivskega_gradiva_v_tujini/
3. Jeraj M., Melik J. Slovenija in Slovenci v britanskem arhivu –malo drugace // Arhivi. – 2005. – Št. 2. – Str. 395-403.
4. Yugoslavia and its historians: understanding the Balkan wars of the 1990s / ed. by Norman M. Naimark and Holly Case. – Stanford (Calif.): Stanford University Press, 2003. – 275 s.
5. Yugoslavism: histories of a failed idea, 1918-1992 / ed. Dejan Djokić. – London : Hurst, 2003. – 356 s.

Рецензенти: Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

Маврін О. О., к.і.н., с.н.с.